

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ

Харківський національний університет внутрішніх справ

Факультет № 6

Кафедра фундаментальних та юридичних дисциплін

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

з навчальної дисципліни «Історія правоохоронних органів»

обов'язкових компонент освітньої програми

першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

за темою «Правові і ідеологічні засади організації правоохоронної діяльності на українських землях середина XVII – XIX ст. »

262 Правоохоронна діяльність

Харків 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 25.09.2023. № 8

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 25.08.2023. № 5

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з юридичних дисциплін
Протокол від 22.09.2023. № 8

Розглянуто на засіданні кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін
факультету № 8 (протокол від 18.08.2023).

Розробники:

1. Завідувач кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін факультету № 6 ХНУВС, кандидат юридичних наук, доцент **Холод Ю. А.**
2. Доцент кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін факультету № 6 ХНУВС, кандидат юридичних наук, доцент **Зайцев Л.О.**
3. Доцент кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін факультету № 6 ХНУВС, кандидат історичних наук, доцент **Головко Б. Г.**

Рецензенти:

1. Завідувач кафедри теорії та історії держави і права факультету № 1 ХНУВС, кандидат історичних наук, доцент **Логвиненко І. А.**
2. Професор кафедри міжнародного права Харківського національного університету ім. В. М. Каразіна, доктор юридичних наук, професор **Гавриленко О. А.**

План лекції

1. Перші спроби створення правоохоронної системи у часи розвиненого феодалізму.
2. Формування і розвиток правоохоронних інститутів Гетьманщини.
3. Вищі правоохоронні органи влади (органи управління) в політичній системі Війська Запорозького.
4. Місцеві (правоохоронні) органи влади та управління Війська Запорозького.
5. Особливості судоустрою і судочинства.
6. Судоустрій в українських губерніях Російської Імперії початку ХІХ ст.
7. Центральні органи управління поліцією Російської імперії в першій половині ХІХ ст.
8. Організація та дальність поліцейського апарату в Україні в першій половині ХІХ ст.
9. Центральний апарат поліції Російської Імперії в другій половині ХІХ ст.
10. Особливості організації, компетенція та основні напрямки діяльності загальної поліції та жандармерії в Україні в другій половині ХІХ ст.

Рекомендована література:

Основна:

1. Історія держави і права України: підручник / за редакцією О.М. Бандурки. Харків, ХНУВС, 2019. 448с.
2. Гавриленко О. А. Історія держави і права України: хрестоматія-практикум : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів України напряму підготовки 6.030202 – «Міжнародне право» / О. А. Гавриленко, І. А. Логвиненко, Л. В. Новікова. –Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. 309 с.

Додаткова:

3. Гавриленко О.А. Історія держави і права України: стародавня доба: навчальний посібник. Харків: ХНУВС, 2011. С.12-51.

4. Бандурка О.М., Греченко В.А., Ярмиш О.Н. Поліція в Україні: історико-правове дослідження (початок ХУІІІ ст. – 1917 р.): Х.: Золота миля, 2012. 616 с.
5. Гель А. П. Правоохоронні органи України: Курс лекцій/А. П. Гель, Г. С. Семаков, Д.Г.Цвігун. К.: МАУП, 2010.
6. Гриценко В.Г. Становлення та розвиток правоохоронної системи України: історико-правовий генезис// Науковий вісник Міжнародного гуманітарного ун-ту. 2017. № 25.
7. Марчук В.В. Правовий статус реєстрового козацтва.
<http://www.ebk.net.ua/Book/synopsis/istoriya/part4/019.htm>

Текст лекції:

1. Перші спроби створення правоохоронної системи у часи розвиненого феодалізму.

Тематика становлення правоохоронних органів знаходить свої витoki й у законодавчій пам'ятці литовської держави ХVІ ст. Литовському статуті, який мав три редакції (1529 р., 1566 р., 1588 р.). Питання визначення органів, котрі здійснюватимуть правоохоронну діяльність, відповідало загальній тенденції внутрішньої політики Великого Князівства Литовського як держави. Зокрема, сутність такої внутрішньої політики полягала в тому, щоб «з ласки господарської зберегти старовину, закріпити соціальний, політичний і юридичний лад землі»

Переломним моментом для розвитку правоохоронних органів на українських землях стала політична унія між Литвою і Польщею, що супроводжувалася вдосконаленням норм староруського права шляхом застосування юридичних надбань Польської держави, запозичення їхньої практики регулювання суспільних відносин. Так, основним досягненням литовсько-польської доби з питань розвитку правоохоронної діяльності є виділення процесуального права в окрему галузь та доповнення судового процесу різними процесуальними діями. Литовський статут діяв ще впродовж століття після занепаду Великого Князівства Литовського. Він слугував джерелом національного права Лівобережної України й був чинним на значній частині української території майже до середини ХІХ століття, тобто дія Литовського статуту поширювалася й на Річ Посполиту і надалі

знайшла підтвердження у Березневих статтях 1654 року за часів Гетьманщини.

Вагому роль у формуванні національних ідеалів та правосвідомості українського суспільства відіграв період української козацької доби. На Запорізькій Січі було запроваджено полковий устрій, відповідно до якого правоохоронна діяльність здійснювалася отаманами і гетьманами. За часів Козаччини правоохоронна функція реалізовувалася у кримінально-процесуальному провадженні, де джерелами доказів були: пояснення сторін, показання свідка, призначення «оскарженого», присяга, допити на муках, документи, речові докази. Фактично такі різновиди правоохоронної діяльності, як розшукова діяльність, досудове розслідування, охорона громадського порядку, здійснювалися уповноваженими органами державної влади.

Що ж до Московського царства, під владу якого потрапила частина українських земель, то в його законодавстві також можна знайти витoki правоохоронної діяльності саме у розвитку характерних елементів обвинувально-розшукового процесу. Аналіз нормативно-правових актів тогочасного періоду дає можливість стверджувати, що правовими витокami існування правоохоронних органів у ті часи є: 1) Соборне уложення 1649 р., за яким правоохоронні функції покладалися на осіб, котрі здійснювали розшук губних старост, та земську поліцію; 2) Указ Петра I «Об учреждении Петром I правительствующего Сената» (22.02.1711), відповідно до якого створено фіскальну службу з повноваженнями щодо контролю та нагляду за органами державної влади; 3) Указ Петра I «Об учреждении полицейской канцелярии» (20.05.1715), за яким правоохоронні функції покладалися на поліцейську службу; 4) маніфест «Об учреждении министерств» (8(20).09.1802), де серед восьми створених міністерств було й Міністерство внутрішніх справ. "Березневі статті" царські грамоти разом розглядаються як договір України з Росією, основний юридичний акт, який визначав правові відносини між ними впродовж тривалого часу. Договір уважався "вічним", але через тогочасну персоніфікацію міждержавних зносин з обранням кожного нового гетьмана він Perezatверджувався у виді "гетьманських" (або договірних) статей.

"Гетьманські статті" були документами державно-правового і міжнародно-правового характеру, своєрідними конституціями України (Д. Дорошенко), котрі визначали устрій української гетьманської держави та порядок її взаємин із Московською державою на період правління

конкретного гетьмана. Юридичною основою для укладання таких договорів стали "Березневі статті" Б. Хмельницького (текст яких, на думку окремих дослідників, було сфальсифіковано московською стороною).

Окремі вади українсько-російської угоди 1654 р. (не зовсім чітке в юридичному розумінні формулювання: "перехід гетьмана і Війська Запорозького під руку московського царя"), деякі її положення сприяли тому, що царський уряд Росії використав як юридичну підставу для наступу на права і вольності Української держави та її народу. Це безпосередньо позначилося на змісті "Гетьманських статей", які впродовж другої половини XVII ст. виявляли стійку тенденцію до обмеження суверенітету гетьманської України. Результатом реалізації цієї тенденції стала зміна форми взаємовідносин між Військом Запорозьким і Московським царством. Українська держава з васальної трансформувалася в автономну державу у складі Московського царства.

Найперше, обмеження українського суверенітету виявились у ставленні до гетьманської влади. Наприклад, за (порядком першими після "Березневих") "Другими Переяславськими статтями" (1659 р.) гетьман (Ю. Хмельницький) не мав права вести самостійну зовнішню політику (укладати міжнародні договори, приймати іноземних послів). Йому не дозволялося вступати у війну або посилати козацькі полки на допомогу сусіднім державам. Козацька рада не могла (без згоди царського уряду) переобирати гетьмана. Гетьман без згоди ради не міг призначати або звільняти полковників і генеральну старшину. З метою посилення контролю за діяльністю гетьманського уряду в Україні значно збільшився контингент царських військ. Крім Києва, московські гарнізони з воєводами розташовувались у Переяславі, Ніжині, Чернігові, Брацлаві, Умані

"Глухівські статті" (1669 р.) гетьмана Дем'яна Многогрішного, попри незначні поступки царського уряду (податки збиралися тільки козацькою старшиною, обмежувалася чисельність московського війська в Україні тощо), у цілому також були спрямовані на обмеження державних прав України московським урядом. Гетьману й надалі заборонялося вступати в безпосередні зв'язки з іншими державами. Значно обмежувався перехід селян у козацтво.

"Конотопські статті" (1672 р.) гетьмана Івана Самойловича значно обмежували гетьманську владу на користь старшини. Гетьман не мав права позбавити старшину посад чи покарати без згоди старшинської ради чи

вироку військового суду гетьманові Петру Дорошенку в його боротьбі проти Польщі.

"Коломацькі статті" (1687 р.) гетьмана Івана Мазепи в основному повторювали свій попередній прототип, однак містили й нові положення, які значно обмежували політичні права гетьмана та українського уряду. Зокрема, гетьман не мав права без царського указу позбавляти старшину керівних посад, а старшина - скидати гетьмана. Обмежувалося право гетьмана розпоряджатися військовими землями, заборонялося підтримувати дипломатичні відносини з іншими державами. У гетьманській столиці Батурин розміщувався полк московських стрільців. Стаття 19 договору перед гетьманом і старшиною ставила питання про необхідність тісного державного об'єднання України з Московською державою та ліквідації національної відокремленості українського народу.

2. Формування і розвиток державних інститутів Гетьманщини, як правоохоронних.

Формування й розвиток державних інститутів Гетьманщини були результатом складних соціальних, політичних, економічних зрушень, які відбулися в українському суспільстві в середині XVII ст., результатом державотворчих пошуків і взаємодії різних соціальних верств тогочасного українського суспільства. Все це вплинуло на особливості функціонування як усього державного механізму, так і окремих його елементів. Зокрема, безпосередній вплив на творення владних органів мав той факт, що Українська держава формувалась у процесі бойових дій. Для виконання владних функцій пристосували військово-адміністративну полково-сотенну організацію реєстрового козацтва. Тож козацькі органи влади та управління дістали повноваження публічної влади. Найвищу владу мала Загальна військова рада. А система виконавчих органів складалася з трьох урядів: генерального (на чолі з гетьманом), полкового й сотенного. Значення старшинської ради в політичному житті Гетьманщини зростало мірою того, як занепадала роль генеральних рад. Практика скликання старшинських рад була запозичена від Запорозької Січі, де вони широко практикувались як інструмент вирішення нагальних поточних справ чи механізм підготування реалізації прийнятих загальною радою постанов. У роки становлення Української держави значення старшинських рад, до складу яких входили передовсім полковники та генеральна старшина, незмірно зростала. Старшинська рада у перші роки революції стала головним органом загальнодержавної влади. Її рішення були обов'язковими для гетьмана. Але зі

зростанням авторитету Б. Хмельницького її значення падало. В останні роки життя Б. Хмельницький рідше скликав старшину на раду і не всі справи, як раніше, ставив на її розгляд. За наступників Б. Хмельницького значення інституту старшинської ради знову зросло. На розгляд старшинських рад виносилися найрізноманітніші проблеми суспільно-політичного життя, військово-стратегічного планування тощо. Зокрема, до виключних прерогатив старшинської ради належала (за окремими винятками) зовнішньополітична сфера. Участь старшини у визначенні зовнішньополітичного курсу та його реалізації застерігали також норми угод із російськими царями (наприклад, Коломацькі статті) чи положення Бендерської конституції (1710 р.). Крім того, до компетенції старшинської ради належали питання регулювання податкової політики. Рада старшини повинна була спільно з гетьманом розпоряджатись і земельним фондом Гетьманщини.

Отже, органами влади, а відповідно, і правоохоронними у Козацько-гетьманській державі були: Генеральна військова рада, рада старшини і, звичайно, гетьман. Генеральна рада була установою прямого народоправства, яка в XVII ст. представляла інтереси українського населення, козацтва. Деякі українські гетьмани визнавали пріоритет Генеральної ради, інші його заперечували: Б. Хмельницький, І. Самойлович, І. Мазепа. У діяльності останніх український гетьманат за формою правління був найбільш наближеним до монархії, з виборним до кінця життя монархом-гетьманом. Старшинська рада дедалі більше становила державну організацію, що розвивалась у бік своєрідних форм станового парламентаризму.

3. Центральні правоохоронні органи влади (органи управління) в політичній системі Війська Запорозького

Систему вищих виконавчих органів влади періоду Національної революції другої половини XVII ст. уособлював Генеральний уряд. Він уважався головним розпорядчим, виконавчим і судовим органом Козацько-гетьманської держави. До складу Генерального уряду входили гетьман, генеральні старшини і центральні органи виконавчої й судової влади - генеральні канцелярії. Гетьмана обирала Генеральна рада формально пожиттєво. Це зафіксовано в положеннях Березневих та інших "гетьманських статей". Але фактично - як засвідчили долі І. Виговського, І. Брюховецького, Д. Многогрішного та інших, позбавлених гетьманства рішенням Генеральної ради в результаті заколоту правителів,- вибори здійснювалися "до ласки войскової". Виборний гетьман зосереджував у своїх руках надзвичайно

широке коло владних повноважень у сфері законодавчої, виконавчої та судової влад. Він скликав загальну раду і раду старшини, керував ними, брав участь в обговоренні питань і ухваленні рішень ради, організовував їх виконання, очолюючи адміністрацію; за гетьманським підписом виходили найважливіші розпорядження та універсали - правові акти, що мали силу закону; він також очолював судочинство, виступаючи вищою апеляційною інстанцією; організовував і керував фінансами, встановлював податки, розпоряджався земельним фондом; визначав напрями зовнішньополітичної діяльності країни; очолював військо.

Юридичну основу влади гетьмана становили норми усного звичаєвого права - "давні права та вольності", пристосовані до державного статусу України, міждержавні договори і санкціоновані державою законодавчі акти. Конституційним актом діяльності гетьмана стали прийняті Загальною військовою радою у червні 1648 р. "Статті про устрій Війська Запорозького" (до нашого часу не збереглися). Йому належали повноваження верховного судді держави. Він мав право здійснювати судочинство в першій інстанції та змінювати рішення нижчих судів у касаційному порядку. Гетьман видавав нормативні акти, якими регламентувалася діяльність судових органів. Отже, з оперттям на демократичні республіканські принципи козацького права, за гетьманом законодавчо було закріплено повноваження глави держави.

Генеральна старшина – обозний, писар, два судді, два осавули, хорунжий та бунчужний – відігравала важливу роль у системі організації політичної влади Козацько-гетьманської держави. Генеральні старшини були обов'язковими учасниками старшинських рад, виступали в ролі виконавців постанов гетьмана і старшинської ради, а також - найближчих радників гетьмана, утворюючи при ньому дорадчий орган – Раду генеральної старшини, на яку покладалося завдання оперативного управління країною.

Генеральний писар був другою за значенням в Українській державі другої половини XVII ст. посадовою особою у цивільних справах. Писар за своїми обов'язками стояв найближче до гетьмана та був найбільш обізнаний у справах поточної внутрішньої та зовнішньої політики. Генеральний суддя (спершу один, а згодом двоє) очолював найвищий судовий орган - апеляційну інстанцію для полкових і сотенних судів. Прямими обов'язками суддів були розгляд і винесення вироку за цивільними позовами. Для вирішення кримінальних справ скликала суддівська колегія - Генеральний військовий суд, в якому головував гетьман або один із генеральних суддів.

Досить поширеною була практика виїзних колегій Генерального військового суду.

Як й інших генеральних старшин, діяльність генеральних суддів не обмежувалася виконаннями прямих функціональних обов'язків. Вони також виконували різноманітні доручення гетьмана. Досить часто суддів виряджали на чолі посольств до чужих країн, вони виконували функції наказних гетьманів. Генеральні осавули виконували здебільшого військові функції. Вони командували козацьким військом, організовували караульну службу, частіше за інших генеральних старшин виконували всілякі поліційні функції, проводили судові розслідування, доводили до виконання вироків Генерального військового суду, виконували розпорядчі функції.

4. Місцеві (правоохоронні) органи влади та управління Війська Запорозького

Місцеві органи влади та управління гетьманської держави – полковий і сотенний уряди, міське й сільське управління – наслідували засади організації центральної влади. Їхня організація зумовлювалася, насамперед, потребами оперативної мобілізації збройного люду. Адміністративний поділ Козацько-гетьманської держави, що поділявся на полки й сотні, дублював структуру війська: територіальні одиниці відповідали ієрархії бойових підрозділів, забезпечуючи максимально швидку мобілізацію козацького стану. До складу полкового уряду входили: полкова козацька рада, полковник, полкові старшини, рада полкової старшини і полкові канцелярії.

На підставі звичаю полковий уряд підпорядковувався полковій козацькій раді. У ній, за бажанням і змогою, брали участь усі городові козаки, які були вписані до полку. Полковий уряд очолювали полковники, які виступали як представники військової адміністративної влади на території полку та були виконавцями доручень гетьмана, генеральних і старшинських рад. Фактично полковники забезпечували владу гетьмана на місцях. Тому своїм розвитком інститут полковника поступався тільки перед гетьманом. Влада полковників набувалася через вибори на полковій козацькій раді. Фактично полковників призначав гетьман або рада старшин, вони ж усували їх із посади. Полковникам у межах полку належали широкі військові, адміністративні, фінансові та судові повноваження. Вони забезпечували мобілізацію ввіреного їм військового підрозділу, дбали про його боєздатність, забезпечували його дисципліну, доглядали за станом фортифікаційних споруд тощо. Полковники здійснювали всю повноту

розпорядчих функцій на підвладній їм території. Насамперед, вони розпоряджалися земельним фондом ("рангові маєтності"), що його склали колишні королівщини та землі, залишені шляхтою. Полковники розподіляли ці землі між старшиною й козаками, як плату за несення ними військової служби. Вони також організовували фінансову справу, керували збором податків до військового скарбу, віддавали в оренду промисли, що належали до військового фонду, збирали орендну плату. Повноваження полковників у поземельних і фінансових справах ставили під їх контроль також міське господарство і давали змогу втручатись у внутрішні справи міст.

В управлінні територією полку та командуванні військовим підрозділом полковник спирався на полкову старшину, склад якої майже повністю дублював склад генеральної старшини - обозний, суддя, осавул, писар, хорунжий. У полковому суді головував полковий суддя. Він мав свою канцелярію та урядовців. Осавул (найчастіше їх було два) наглядав за дотриманням порядку й дисципліни у полку, виконував поліційні функції. Мав помічника - підосавула. Вважається, що полковий уряд становив основу організації державної влади Козацько-гетьманської України. На нього спирався у своїй діяльності генеральний уряд. Тому генеральний уряд всебічно сприяв удосконаленню й розвитку полкового уряду.

Сотенний уряд репрезентували сотник і його помічники. Сотникові в межах сотні належали широкі військові, адміністративні та судові повноваження. Передовсім сотник виконував обов'язки командира військового підрозділу, персонально відповідав за боєготовність сотні, щорічно проводив мобілізацію й демобілізацію козаків. Під час воєнних дій сотник особисто командував сотнею. За невиконання наказу він мав право карати козаків смертю. Під керівництвом сотника сотенний уряд ухвалював рішення про надання чи відторгнення земельних угідь, про збір податків, розпоряджався скарбом сотні, проводив перепис населення й майна, провадив нотаріальні дії, встановлював повинності. На сотників покладалося виконання правоохоронних функцій. Вони організовували проведення попереднього слідства й дізнання, затримання збіглих селян і дезертирів. Сотник, зазвичай, очолював також колегію сотенного суду. Щоправда, компетенцію сотників законодавчо закріплено не було. Окремі їхні повноваження врегульовувалися козацькими звичаями та актами генерального й полкового урядів.

У своїй діяльності сотник спирався на сотенну старшину – осавула, писаря, хорунжого, а також курінних отаманів. Поряд з отаманами, які

виконували тільки військові функції, дослідники вирізняють і "отаманів городових", котрі мали лише адміністративну владу в містах, зокрема в резиденції гетьмана.

Міське управління в політичній системі Гетьманщини займало окремішне становище. Населення міст у роки Національної революції зберегло за собою "давні права і вольності". Юридично міста поділялися на дві групи – магістратські й ратушні. Перші з них користувалися магдебурзьким правом, одержаним переважно ще від польської влади і підтвердженим згодом гетьманами або царським урядом. На чолі міста стояв війт. Його обирало все поспільство і затверджував гетьман (від другої половини XVII ст. набула поширення практика затвердження результатів вибору царським урядом). Влада війта була довічною. Важливу роль у системі міського самоуправління відігравали виборні магістрати, які склалися з ради (райці на чолі з бурмистром) і лави, або лавничого суду. Райці відали адміністративно-господарськими справами: міським господарством, організацією оборони міста, збиранням торгових мит, підтриманням зв'язків із гетьманською адміністрацією та царськими воєводами. Члени лавничого суду (лавники) на чолі з війтом вершили судочинство за цивільними й кримінальними справами, виносили по них вироки, аж до смертних.

Управління малих містечок, населення яких не володіло правами магдебургії, зосереджувалося в ратуші, на чолі якої стояв городовий отаман. Ратуша підлягала компетенції загальної козацької влади в краї.

Сільське управління перебувало в руках сільської громади, до складу якої входили дорослі самостійні господарі, як чоловіки, так і жінки. Для догляду за порядком і для завідування сільськими справами громада обирала сільського війта та 2-5 осіб (лавників).

5. Особливості судового устрою

Судовий устрій, який в Козацько-гетьманській державі був складовою адміністративного ладу, позначений кількома судовими реформами. Результатом останніх стало функціонування "козацьких" і "статutowих" судів. Мережу козацьких судів – сільських, сотенних і полкових, а також Генерального суду як формально головного апеляційного трибуналу, – було сформовано до кінця 50-х років XVII ст. Разом із судами в містах, зокрема, успадкованих іще з польських часів судами на магдебурзькому праві, така судова система проіснувала до 1760 р. Сільські суди мали компетенцію

судити дрібні цивільні й кримінальні справи, що виникали серед сільського населення (селяни та козаки, не приписані до якоїсь сотні).

У містах функції судочинства покладалися на ратушні й магістратські суди.

Ратушні суди існували у непривілейованих містах і містечках. Як суди першої інстанції, вони мали компетенцію вирішувати справи міщан і селян, що постійно мешкали в містах, а як суди другої інстанції вирішували справи з апеляцій на вироки сільських судів у селянських справах.

Магістратські суди існували у привілейованих містах на магдебурзькому праві. Їм, як судам першої інстанції, були підсудні міщани й селяни, що постійно мешкали в містах. Судова колегія магістратського суду складалася з в'їта, райці в, бурмистрів і лавників. Апеляційною інстанцією для магістратських судів були суди полкових канцелярій.

Сотенні суди були в кожній сотні. Як суди першої інстанції, вони вирішували справи, що виникали між сотенною старшиною або між козаками даної сотні. Як суди другої інстанції, сотенні суди вирішували справи з апеляції на вироки селянських судів у спорах між козаками. Апеляційною інстанцією для сотенних судів були полкові суди. До судової колегії сотенного суду входили: сотник, міський отаман, міський писар, сотенний осавул та хорунжий.

Полкові суди склалися з полкового судді та кількох членів полкової старшини. Як суд першої інстанції, полковий суд розглядав цивільні й кримінальні справи членів полкової старшини, сотників полкових сотень і значкових товаришів полку. Як друга інстанція - вирішував справи з апеляцій на вироки сотенних і ратушних судів полку. У XVIII ст. компетенція полкових судів значно обмежувалася на користь генерального суду, якому передавалися на апробацію вироки у важливих кримінальних справах, передовсім, із наслідком смертної кари.

Полкові канцелярії склалися з декількох членів полкової старшини під головуванням полковника. Вони були судами другої інстанції та вирішували справи з апеляцій на вироки полкових і магістратських судів.

Генеральний суд у своєму складі мав двох генеральних суддів, кількох членів генеральної старшини та кількох бунчукових товаришів. Як суд першої інстанції, він відав справами членів генеральної старшини,

полковників та бунчукових товаришів. Як суд другої інстанції - вирішував справи з апеляцій на вироки полкових канцелярій.

Генеральна військова канцелярія від XVIII ст. мала повноваження розглядати апеляції на вироки та рішення Генерального суду (доти не мала жодних судових повноважень). У суді Генеральної військової канцелярії брали участь гетьман (формально рідко виступав у ролі судді, хоча траплялися випадки, коли втручався в окремі справи, милував засуджених) і призначені ним члени тільки генеральної старшини (найчастіше - генеральні обозний та осавули). Генеральна військова канцелярія остаточно розв'язувала справи з апеляцій на вироки Генерального суду. У виняткових випадках можна було оскаржити вироки Генеральної канцелярії апеляцією до російського царя.

Період "статутових" судів розпочався в Гетьманщині в результаті судової реформи гетьмана К. Розумовського. З метою піднесення ролі Генерального суду, що формально вважався найвищою судовою інстанцією Гетьманщини, і ліквідації тяганини 17 листопада 1760 р. було видано гетьманський універсал, за яким у Генеральному суді мало бути вже двоє генеральних суддів. Останні разом із десятима депутатами, які обиралися з гурту полкової старшини від кожного полку, виносили остаточні рішення Генерального суду. Відповідно до надісланого вже з Москви універсалу від 17 лютого 1763 р. гетьман дозволяв полковим канцеляріям і всім чолобитникам подавати справи прямо до Генерального суду, що значно зменшувало кількість судових інстанцій, скасовувалися судові функції Генеральної канцелярії, а Генеральний суд ставав найвищим апеляційним органом. Усі ці заходи підвищували престиж Генерального суду і водночас сприяли його демократизації, розмежуванню судової, виконавчої та судової влад.

Найсуттєвіших змін українське судочинство зазнало наприкінці 1763 р., коли на території кожного полку було створено станові шляхетські суди - по два земських (за винятком Ніжинського, на території якого було три земських суди - в Ніжині, Батурині, Глухові), два підкоморських і по одному городському суду. Назву останніх запозичено з термінології польської судової системи, що була поширена в Україні до Національної революції середини XVII ст. Водночас Лівобережну Україну було поділено на 20 повітів, де містилися ці судові установи. Сфери діяльності цих судів, що підпорядковувалися Генеральному судові, регламентувалися відповідними

положеннями Литовського статуту 1588 р. (Він залишався одним із головних джерел українського права, зокрема судочинства).

Функції земського суду зводилися до розгляду справ про: розподіл майна між родичами, боргові зобов'язання, заставні маєтності, оранку чужих земель, втечу слуг тощо. Підкоморський суд розбирав конфлікти між феодалами щодо спірних земель. У гродському суді вирішувалися справи про кримінальні злочини, вчинені представниками шляхетства.

Досить відповідальну роль у судах того часу відігравав возний. Він виконував функції урядовця (підтримував зв'язок між судом і спірними сторонами, вручаючи їм позови, копії актів, різні судові накази й розпорядження) та виконавця (виконував судові вироки у цивільних та деяких кримінальних справах). Возний також відповідав за порядок під час судових засідань, проводив на прохання зацікавлених осіб огляд на місці для забезпечення доказів або встановлення причин і розмірів завданої шкоди.

Судовий процес в Україні XVII – XVIII ст. відзначався низкою характерних рис. Дослідники звертають увагу на єдиний (для кримінальних і цивільних правопорушень) порядок провадження справ перед судом. Це пояснюється приватноправовий характером тогочасного українського судового процесу. Як цивільних, так і в кримінальних справах подавалася скарга-позов у вирішенні якої користувалися однаковими способами й формами Пред'явлення позову як у кримінальній, так і в цивільній справі в певному обсязі залежало від позивача. Перед судом ставилось завдання - домогтися задоволення насамперед матеріальних претензій позивача. Процес уважався лише особистою справою сторін із підпорядкуванням їх керівній ролі суду. Приватне обвинувачення у кримінальних справах набуло такої сили, що потерпілий міг навіть арештувати злочинця, схопленого "на гарячому", і доставити його до суду. Під час процесу сторони могли примиритися. Потерпілий іноді укладав мирову угоду навіть у кримінальній справі з тяжкого злочину або вибачав злочинцеві його провину.

Однак у XVIII ст. позначилася інша тенденція. "Права, за якими судиться малоросійський народ", детально регламентуючи процесуальне право, проводили чітку різницю між процесом у розправищ, тобто цивільних, і кримінальних справах. Якщо у перших панували принцип змагального (сторони, які вели спір, доводили свою правоту, використовуючи фактичний матеріал і судові докази), то в кримінальних справах - принцип слідчого або інквізиційного процесу, за якого доказовим матеріалом розпоряджався сам

суд, а сторони були насправді не суб'єктами, а об'єктами процесу. Суд своїми засобами й силами, іноді застосовуючи катування, розслідував обставини, які він вважав за доцільне встановити. Сфера застосування слідчого процесу була більш широкою. До нього відносили всі справи з тяжких злочинів.

До початку XVIII ст. судочинство велось усно, українською народною мовою. Процес був гласним і відкритим. Кожен із присутніх міг заявити своє свідчення у справі, що розглядалася. Навіть слідчі дії (допити) відбувалися прилюдно. Але, фактично з 1723 р., замість усного запровадили канцелярське судочинство. Передбачалося писати за встановленою формою чолобитну, слідчі дії у кримінальних справах почали утаємничуватися (уводився закритий допит), у разі потреби і суд проводили закрито. З призначенням на посади полковників багатьох росіян посилився вплив російської мови в судочинстві. Протоколи судових засідань і постанови судів почали писати російською мовою, щоправда, з багатьма українізмами.

Доказами в процесі були власне зізнання (не приймалося за доказ зізнання, висловлене з примусу, під афектом, неповнолітньою особою чи божевільним, сумнівне чи неправдоподібне), письмові документи (офіційні урядові акти, заповіти, акти купівлі-продажу, інші документи передання прав, зареєстровані й записані до урядових книг тощо), свідчення сторін. Вважалося, зокрема, доцільним допустити до доказу ту сторону, яка була ближчою "ко слухному доводу". Доказ визнавався за тією стороною, в якій він був сильнішим. Перевагу в доказі мав потерпілий, який схопив винного "на гарячому" або переслідував його.

Важливим доказом у процесі були пояснення свідків. Судова практика і чинне законодавство розрізняли звичайних і офіційних свідків. Звичайними свідками були незацікавлені у справі особи (випадкові очевидці певних фактів, що мали значення для справи, запрошені особи, які спеціально викликалися сторонами для фіксування певних фактів, наприклад, ними були "могори́чники"). Офіційними свідками вважалися особи, які виконували доручення суду. У практиці сотенних і полкових судів ними були рози́щики, а також осавули у тих випадках, коли на них покладалося завдання робити огляд на місці злочину і дати своє пояснення. Після судової реформи найчастіше офіційним свідком виступав судовий возний.

Не могли бути свідками: засуджені до позбавлення честі або до згноблювальних покарань, особи похилого віку, що втратили пам'ять, особи, що перебували з однією зі спірних сторін у родинних стосунках,

утримувалися нею чи залежали від неї тощо. Від своїх свідчень свідки не могли відмовитися, оскільки це їм загрожувало покарання.

Доказову силу мала присяга, яку складали сторони і свідки. Сторона, яка відмовлялася від присяги, програвала спір. Свідків іноді могли звільнити від присяги самі сторони процесу. До присяги вдавалися сторони й суд також у випадку, коли не було ні зізнання, ні документів, ні свідків. Присягу давали добровільно. Акт присяги звичайно відбувався в церкві у присутності священика, відрядженого члена суду, судового писаря. В окремих випадках присягу складали в суді.

Крайнім засобом, до якого вдавалися для підтверджень вірогідності пояснень сторони у кримінальних справах, коли йшлося про крадіжку, вбивство та інші важкі злочини, було застосування тортур. Від останніх звільнялися "знатні чесні люди", божевільні, особи, старші 70 років, вагітні жінки. Велику роль у вирішенні того, чи передавати винного на катування, відігравав і сам потерпілий. Він міг не допустити ухвали суду, за якою відповідач піддавався катуванню. Іноді й присутня публіка (до початку XVIII ст. допити провадилися публічно) впливала на рішення суду, вимагаючи не вдаватися до катування під час допитів.

Важливими аргументами в судовому провадженні були речові докази, що пред'являлися судові. Потерпілий їх розпізнавав, а речі, як правило, за судовим вироком поверталися потерпілим.

У доказовому провадженні суд користувався також висновками своєрідних експертів. Ними виступали, залежно від справи, досвідчені й фахові люди (мельники, ковалі, літні жінки-повитухи тощо). Але вже в 70-х роках XVIII ст. було офіційно введено інститут судово-медичних експертів.

Законодавством старанно регулювались усі стадії судового процесу: позов, попереднє слідство (слідчі дії позивача-потерпілого й суду), судовий розгляд, винесення судової постанови та її виконання (екзекуція).

Позов був передумовою судового розгляду. Він подавався як у цивільних, так і в кримінальних справах. Правом сторони було звернутися з позовом або відмовитися від такого звернення. У другій половині ХУІІ - на початку ХVІІІ ст. скарга найчастіше подавалась усно. Її заносили до протоколу. Але згодом заява мусила бути тільки у письмовій формі з копіями. Вручення позову із судовим викликом здійснювалося в усі періоди

діяльності судів по-різному. У другій половині XVII ст. позов відповідачеві не вручався. Його викликали на судове засідання за допомоги міського слуги. Виклик до сотенного чи полкового суду робився через осавула.

Попереднє слідство Покладалося на потерпілого (позивача), судові органи та органи адміністрації. Позивач до пред'явлення позову зобов'язувався вчинити ряд дій (оголошення про злочин, опитування - "прослух", слідство - "шлакування", обшук за участі представників сільських органів влади), що мали характер попереднього слідства. Потерпілий мав право сам схопити злочинця "на гарячому" і привести до суду. Зібрані потерпілим матеріали не мали офіційного характеру, але використовувалися на суді як докази. Попереднє слідство за ухвалою суду могли провадити й офіційні судові особи. Вони оглядали місце злочину, виявляли речові докази, вживали запобіжних заходів до злочинця. До останніх належали: взяття під варту, порука (майнова й особиста), арешт майна тощо.

Судовий розгляд Розпочинався після слідчих дій сторони чи самого суду з установлення з'явлення сторін і вирішення всіх питань, пов'язаних із нез'явленням. Кожний відповідач мусив прийти в суд або відрядити свого представника (повіреного). Своє нез'явлення він міг виправдати тільки важливими справами. У разі нез'явлення відповідачеві надсилався повторний виклик. Коли відповідач чи його представник і втретє не з'явився до суду, або коли прибув, але не сплатив збитків, а також не хотів перебувати під арештом, тоді він утрачав своє право на судовий розгляд справи, а позивачеві присуджувалося все те, чого той вимагав на підставі доказів.

Дослідження матеріалів справи до середини XVIII ст. починалось усним викладом позову-скарги, що робив позивач, наводячи відповідні докази. Іншій стороні належало дати відповідь, обґрунтувавши її також доказами. Після словесного змагання сторін суд здійснював перевірку поданих сторонами доказів, іноді робив огляд місця злочину, допитував свідків тощо.

Справу припиняли, якщо до початку, на початку розгляду справи а також під час судового розгляду позивач відкликав свій позов. Іноді вона закінчувалася ще до початку проведення повного судового слідства мировою угодою сторін як у цивільних, так і в кримінальних справах. Судочинство також припинялось у випадках відкладення справи на невизначений термін, коли через певні обставини взагалі не можна було виносити вирок.

Судова постанова Закінчувала провадження справи судом. Рішення в цивільних і вироки у кримінальних справах називалися декретами. Структурно вони склалися зі вступу, описово-мотивувальної, резолютивної та обов'язкової до виконання частин. Сул повинен був скласти й оголосити декрет у день судового засідання. Не мали правової сили декрети, виготовлені та оголошені у святі або в день, коли суд не засідав.

Судові декрети могли бути оскаржені в порядку апеляції! вищого суду, за винятком справ про безспірні зобов'язання й ви років, винесених на підставі власного зізнання. Формально останньою апеляційною інстанцією був гетьман, на апробацію якого вже не допускалося жодної апеляції. Проте це не заважало сторонам звертатися до органів царської влади в столиці імперії. Особливо така практика поширилась у XVIII ст. Об'єктом апеляційної скарги могли бути як остаточні, так і проміжні вироки й рішення. Апеляція подавалась у 10-денний строк після винесення судової постанови. Апеляційна інстанція, скасовуючи декрет, могла вносити до нього зміни аж до ухвалення нової постанови. Надзвичайним способом перегляду рішень або вироків нижчих судів уважалося відновлення процесу, підставами для якого було насамперед установлення нових обставин, раніше невідомих суду. Найчастіше відновлювали процес із з'ясуванням фактів зловживання сторін інших учасників судового процесу.

Виконання судових постанов (екзекуція) здійснювалось органами влади (міськими, сільськими, сотенними й полковими, мали судові функції). Проте на початку XVIII ст. щораз частіше виступав виконавчим органом судовий посильний, який від імені суд виконував його постанови у присутності запрошених свідків. Згодом судовим виконавцем став возний. Судові вироки у кримінальні" справах виконував кат (митр).

Отже, тогочасний український судовий процес мав приватний характер. Він уважався особистою справою сторін, щоправда з підпорядкуванням їх провідній ролі суду. До початку XVIII судочинство велося усно, українською народною мовою. Процес був гласним і відкритим. Згодом замість усного запровадили канцелярське судочинство. Передбачалося писати за встановленою формою чолобитну, вводився закритий допит, а в разі потреби й суд проводили закрито. Законодавство старанно врегулювало систему доказів і всі стадії судового процесу: позов, попереднє слідство (слідчі дії позивача-потерпілого й суду), судові розгляд і постанови. До XVIII ст. зберігався єдиний (для кримінальних і цивільних правопорушень) порядок провадження справ перед судом. Згодом позначилася тенденція до

проведення різниці між процесом у розправах, тобто цивільних, і кримінальних справах. Якщо в перших панували принципи змагального, то в кримінальних справах - принципи розслідуваного (слідчого) або інквізиційного процесу.

6. Судустрій в українських губерніях Російської Імперії початку XIX ст.

Судустрій в українських губерніях Російської імперії початку XIX ст., порівняно із загальноросійською судовою системою, вирізнявся місцевими особливостями. Структура й підсудність судів у губерніях Правобережної України та Лівобережжя визначалися, крім імперських актів, місцевим правом (Литовським статутом). І лише в губерніях Південної (Степової) України (Слобідсько-Українській, Катеринославській, Херсонській і Таврійській) судову систему було приведено у відповідність до судової системи великоросійських земель. Проте незалежно від організації, загальною рисою судустрою в Україні до проведення судової реформи (1864 р.) був становий характер суду: для кожного стану існували свої суди.

Судову систему в правобережних губерніях - Київській, Волинській, Подільській - очолював **головний суд** (складався з двох департаментів - цивільних і кримінальних справ), який був апеляційною інстанцією для судів: повітових (станові суди для дворян і селян; обиралися повітовим дворянством; складались із судці, двох підсудків, писаря й чотирьох возних) і підкоморських (перша інстанція розгляду земельних справ), а також міських станових судів - магістратів (у великих містах) і ратуш (у невеликих містах). Міські магістрати й ратуші розглядали кримінальні й цивільні справи мешканців свого міста. На рішення й вироки головного суду апеляція подавалася у найвищу в імперії судову інституцію - Сенат (в окремих випадках Сенат передавав справи на розгляд до Державної Ради).

Судустрій на землях колишньої Гетьманщини, лівобережних Полтавській і Чернігівській губерніях, був аналогічний Правобережжю. Відмінність полягала в тім, що головною судовою інституцією тут був **генеральний суд** (також складався з двох департаментів - у кримінальних і цивільних справах, кожний на чолі з генеральним суддею і двома радниками, які призначалися урядом; п'ятьох засідателів вибирали місцеві дворяни кожних три роки). Особливістю генерального суду було те, що старшому з генеральних суддів доручалось у разі відсутності губернатора тимчасове управління губернією.

Відмінності в судовій системі українського Правобережжя й Лівобережжя існували впродовж перших 30 років XIX ст. Видані (1831-1834) самодержавством нормативні акти ліквідовували місцеві особливості в судоустрої правобережних і лівобережних губерній України, започаткувавши процес її уніфікації із загальноімперською системою організації суду (яка вже функціонувала на українському Півдні Росії).

Відтоді генеральний і головний суди було трансформовано у найвищі губернські судові інстанції - палати кримінального (апеляційна інстанція з розгляду кримінальних справ, що надходили з усіх судів губернії; кінцева інстанція у вирішенні справ про злочини, вчинені селянами, міщанами та іншими категоріями населення, крім дворянства; у першій інстанції розглядалися справи про посадові злочини) та цивільного суду (у позовах до 600 руб. її рішення були остаточними; у позовах на більшу суму справи направлялися на затвердження до Сенату). Палата цивільного суду виконувала також функції нотаріату.

У масштабах губерній складовою частиною судового устрою були суди: совісні (справи про злочини неповнолітніх і божевільних, родинні майнові суперечки; рішення було розраховано на виконання на основі примирення сторін) і надвірні, підсудністю яких були цивільні й кримінальні справи непостійно проживаючих осіб і різночинців (осіб, стану належність яких складно визначити). Щоправда, надвірні суди не були обов'язковою ланкою у кожній губернії. Від 1808 р. почали утворюватися комерційні суди (Одеса), що розглядали вексельні справи, справи про торговельну неспроможність та ін. Для розгляду політичних справ ("державних злочинців") засновувалися тимчасові спеціальні судові органи. Діяли також відомчі суди: військові, морські, гірські, лісові, шляхів, духовні. Функції вищого суду у справах духовенства виконував Синод. У більшості справ, що належали до категорії незначних, судові функції здійснювалися поліцією (мала право карати різками до 30 ударів та арештом до трьох місяців).

На рівні повіту судом першої інстанції для всіх станів, окрім купців і міщан, був повітовий земський суд. Компетенцією земських судів було також здійснення слідства, виконання рішень і вироків. До складу земського суду входили суддя (земський справник) і засідателі (від дворян). Остаточні в повітовому суді вирішувалися справи у позовах до 30 руб. і кримінальні - у випадках засудження до окремих покарань. Усі інші справи касаційним порядком скеровувались у палати. У містах діяли магістрати й ратуші для купців і міщан. А в сільській місцевості (від 1840-х років) для державних

селян першою судовою інстанцією була сільська, а другою - волосна розправи (розглядали майнові справи на дрібні суми й незначні проступки; складалася зі старшини і двох виборних), а для кріпаків діяв тільки поміщицький суд.

Законодавство того часу не визначало точно меж влади поміщика над його кріпаками. За першим виданням Зводу законів Російської імперії (1833 р.), поміщикам дозволялося карати кріпаків на свій розсуд, аби лиш це не створювало небезпеки для їхнього життя (хоча на цю обмовку особливої уваги не звертали). У другому виданні Зводу законів (1842 р.) судові права поміщиків було визначено точніше (судили тільки свого кріпака і лише за проступки щодо них самих; злочин кріпака стосовно до третіх осіб поміщик мав право розглядати тільки на прохання потерпілого). Зводом визначалися також застосовувані у поміщицькому суді міри покарання. Серед них найбільш типовими були: побиття різками –до 40 ударів, палицями - до 15 ударів, арешту сільській тюрмі (до двох місяців), а у своїй (з 1846 р. поміщик міг мати свою тюрму) – до трьох місяців у кайданах. За бажанням поміщика кріпака також могли скерувати на два місяці до робочого дому чи у виправні арештантські роти до шести місяців. Поміщик міг віддати кріпака "у рекрути" (тобто, на 25 років у солдати). На той час таке покарання вважалося одним із найсуворіших.

Остаточню процес уніфікації судоустрою всіх українських губерній із загальноімперською судовою системою завершився у 1840-1842 рр., коли на територію Лівобережної та Правобережної України було поширено норми загальноімперського процесуального й матеріального цивільного і кримінального права. Натомість, порядок виконання судових вироків було уніфіковано значно раніше. Він став єдиним (1812 р.) для всієї імперії: у містах це покладалося на міську поліцію, а в повітах – на нижні земські суди.

7. Центральні органи управління поліції Російської Імперії у першій половині XIX ст.

Перша чверть XIX ст. характеризувалась створенням системи центральних державних органів управління імперії, серед яких найбільш важлива роль відводилась Міністерству внутрішніх справ /МВС/, до структурних підрозділів якого було включено й поліцію У 1811 – 1819 рр. поліцію було виведено із складу МВС й утворено окреме Міністерство

поліції, основною функцією якого було забезпечення внутрішньої безпеки У 1816 р. департаменти Міністерства поліції було повернуто до МВС В першій половині XIX ст керівництво органами загальної по ті ці і здійснював департамент поліції виконавчої МВС

Після повстання декабристів відбувається реформування політичної поліції імперії. У 1826р створюється III відділення Власної його імператорської величності Канцелярії – орган політичного розшуку і слідства У 1827р. створюється Корпус жандармів – збройне формування політичної поліції виконавчий орган III відділу. Діяльність політичної поліції була спрямована перш за все, на придушення виступів антиурядового характеру

Необхідно зазначити, що незалежне існування органів політичної та загальної поліції супроводжувалось постійним суперництвом III відділення та МВС.

8. Організація та діяльність поліцейського апарату в Україні у першій половині XX ст.

У 1837 р. було видано "Положення про земську поліцію", за яким повни поділялись на дільниці /стани. Зміни в поділі повітів на стани відбувались за поданням місцевого губернського начальства рішенням МВС. У стані поліцію очолював становий пристав, який призначався з місцевих дворян начальником губернії за поданням губернського правління. Становий пристав повинен був постійно мешкати у своєму стані, але вважався членом земської о суду з правами цього звання.

Стани поділялись на сотні і селища, які очолювались соцькими та десяцькими під наглядом станових приставів Соцькі та десяцькі обирались на посади населенням.

У позаштатні міста, посади та містечка, які не мали особливої міської поліції, за необхідністю могли бути призначені тисяцькі та п'ятисоцькі під безпосереднім наглядом станового пристава.

На посади тисяцьких, п'ятисоцьких, соцьких, десяцьких і розсильних земських судів призначались, як правило, звільнені у безстрокову відпустку нижні військові чини "доброї поведінки". Тисяцькі, п'ятисоцькі і розсильні земських судів носили жерстяні або мідні знаки з зображенням державного герба.

У деяких випадках /відкритий опір державній владі, поява багаточисленної групи злочинців, необхідність застосування примусу до сплати податків і т.п. / у повіті могло бути створено тимчасове відділення земського суду.

Згідно з "Положенням про земську поліцію" /1837р./ і "Наказом чинам та служителям земської поліції" на поліцейські органи покладалась такі обов'язки: обнародування законів і нагляд за їх виконанням, охорона громадського порядку, провадження слідств, виконання судових вироків та рішень, застосування заходів до сплати податків, зборів, та стягнень, нагляд за висилкою рекрутів, боротьба з фальшивомонетниками, припинення контрабанди, видача різних свідоцтв та посвідчень, нагляд за книгопродавцями, проведення грошових стягнень по зобов'язанням, справи по відкриттю фабрик, заводів та ринків, загальний нагляд за торгівлею та промислами і т.д. Таким чином, на поліцію покладалось стільки функцій, що виконати їх було фактично неможливо.

Важливим напрямком діяльності поліцейсько - жандармського апарату Російської Імперії в Україні у першій половині XIX ст. була боротьба з національно - визвольним рухом. Протягом 30-40 років XX ст. політична поліція здійснила в Україні ряд акцій антипольського змісту після придушення царизмом польського повстання 1830 р. У 1839р. в Києві було викрито осередок організацій "Молода Польша" і "Союз польського народу", куди входили студенти та громадські діячі різних національностей. Трохи пізніше жандарми заарештували членів гуртка, що виник у Харківському університеті (інкримінувалося читання віршів декабристів).

У 1847 році жандарми відкрили Кирило-Мефодіївське товариство - першу українську організацію політичного характеру.

9. Центральний апарат поліції Російської Імперії в другій половині XIX ст.

До 1883 р. керівництво органами загальної поліції здійснював Департамент поліції виконавчої МВС. У 1880-1883 рр. під впливом другої революційної ситуації була проведена серйозна реорганізація центрального апарату поліції.

Департамент поліції наділявся значною компетенцією. 1/ попередження та припинення злочинів - охорона громадського порядку та безпеки; 2/ організація та нагляд за діяльністю поліцейських установ, 3\ охорона державних кордонів; 4/ видача паспортів російським поданим видів на проживання іноземцям, висилка іноземців з Росії; 5/ нагляд за всіма видами культурно - освітянської діяльності та затвердження статутів різних товариств.

У другій половині XIX – на початку XX ст. Департамент поліції складався з восьми діловодстві **перше** займалося загально поліцейськими справами і особистим складом поліції; **друге** – органами поліції і розробкою проектів нормативних актів (положень, інструкцій циркулярів); **третє** – політичним розшуком; **четверте** наглядало за ходом політичних дізнань; **п'яте** займалося гласним та негласним наглядом, **шосте** здійснювало контроль за виготовленням вибухових речовин, **восьме** – питаннями фабрично- заводського законодавства

Сьоме діловодство, яке виникло у 1902 р. займалося справами скасованого четвертого діловодства. У 1907 році четверте діловодство було поновлено і почало здійснювати нагляд за робітничим та селянським рухом, за діяльністю легальних товариств, організацій, земських та міських органів самоврядування. Кримінально - сискне відділення перебувало у віданні восьмого діловодства.

10. Особливості організації, компетенція та основні напрями діяльності загальної поліції та жандармерії в Україні у другій половині XIX ст.

Система органів загальної поліції, яка функціонувала у другій половині XIX ст. і була підпорядкована місцевій адміністрації, склалася в основному в результаті поліцейської реформи 60-х років.

До реформи в губерніях роздільно існували повітова поліція в особі земського суду і міська поліція у вигляді міської управи. Ці органи були побудовані на основі Положення про земську поліцію від 3 червня 1837 р і Наказу чинам та служителям земської поліції, які фактично зберігали засади, що були притаманні ще катеринінському законодавству. На поліцію в дореформений період покладено стільки обов'язків (крім суто поліцейських, тут були і господарські, і слідчі, і судові функції), що виконати їх було просто неможливо. Діяльності поліцейських установ в умовах росту антифеодального руху перешкоджало і формальне розмежування територіальних меж відання міської та повітової поліції. Порядок комплектування особового складу поліції також не відповідав вимогам часу і тим завданням, які були покладені на неї урядом. **Земський справник**, який обирався дворянами, нерідко за своїми політичними поглядами та фізичними даними не відповідав посаді, та й не мав спеціальної професійної підготовки. Інші посади, в поліції заміщувались, як правило, офіцерами, які одержали поранення і вийшли у відставку. В міські поліцейські команди набиралися в основному не придатні до стройової служби солдати, відставні унтер-офіцери.

Поліцейська реформа 60-х років XIX ст. була зумовлена тими ж соціально - економічними та політичними причинами, що й інші буржуазні реформи того періоду. Разом із тим ця реформа мала ще й особливі причини. Зокрема, скасування кріпосного права призвело до ліквідації вотчинної поліції, яка була суттєвим додатком державної поліції. Отже, уряд намагався підсилити низові ланки поліції, Того ж вимагало різке зростання

селянського руху як результат грабіжницького характеру селянської реформи. Саме тому поліцейська реформа стала другою по порядку в низці буржуазних реформ.

25 грудня 1862 р. Олександр I видав указ і Тимчасові правила про устрій поліції в містах та повітах губерній, що керуються по загальному установленню. Але трапилось так, що норми Тимчасових правил фактично діяли понад півстоліття: нової реформи нижчих органів поліції так і не відбулося.

З 1862 р. в кожному **повіті** існував єдиний поліцейський орган - **повітове поліцейське управління**. Стаття 633 зміненого Загального установлення губернського проголошувала: "Весь повіт з повітовими та безповітовими містами, посадами і містечками та селищами, які, знаходяться в ньому, підлягає відомству повітової поліції". Повітове поліцейське управління було колегіальним органом, який очолював **повітовий справник**. При ньому перебували його помічник і члени засідателі повітового поліцейського управління, які усі разом складали загальне присутствіє управління. Слід підкреслити, що повітовий справник після реформи не обирався дворянами, як раніше, а призначався губернатором або генерал - губернатором. Про те, яке велике значення надавалося відбору відповідних кандидатур на посаду начальника реформованої поліції можна судити хоча б по тому, що не всі колишні земські справники мали змогу посісти це місце. Указ Олександра II від 25 грудня 1862р., зокрема, передбачав: обраних дворянами теперішніх справників залишити в новій посаді тих, які, за розсудом начальників губернії можуть дійсно з користю виконувати обов'язки, що на них знову покладаються, решту ж потім звільнити, замістивши їх іншими особами також на безпосередній розсуд начальників губерній. Підбираючи кандидатури на посаду повітового справника, губернатор міг ігнорувати і формальні перепони: було встановлено, що при призначенні справників "не обмежується правилами про відповідність чинів із розрядом посади. Серед чинів повітової поліції справник займав особливе становище, що

неодноразове підкреслювалось в законі. За справником залишалося право ухвального голосу з усіх питань, які розглядалися поліцією.

При кожному повітовому поліцейському управлінні існувала канцелярія яку очолював секретар. Основними структурними підрозділами канцелярії були: цивільний стіл, кримінальний стіл, стіл поліцейської варти та архів.

Повіт поділявся на більш дрібні адміністративно - поліцейські одиниці **стани, дільниці (сотні) та селища**. В станах поліцію очолювали **станові пристави**, які належали до розряду "виконавчих урядовців поліції". Вони призначались на посади губернатором за поданням повітового справника. Кількість станів в повітах була різною і залежала від таких чинників, як розмір території, чисельність населення, "стан порядку і спокою". Зміна числа станів здійснювалась через Державну Раду за поданням міністра внутрішніх справ і затверджувалось імператором.

В сотнях (дільницях) та селищах поліцейські функції виконували соцькі і десяцькі, які належали до "нижчих чинів поліції". Десяцькі обирались сільським сходом на термін не більше одного місяця, а соцькі на термін в 3 роки - волосним сходом. На кожну посаду соцького сход повинен був обрати двох кандидатів, з числа яких один затверджувався повітовим справником, а інший виконував обов'язки його замісника.

Соцькі і десяцькі, які обирались на ці посади самим населенням, виконували свої обов'язки без оплати. У випадку найму на зазначені посади сторонніх осіб вони одержували винагородження за рахунок самооподаткування населення. Питання про зміну числа сотень (дільниць) вирішувалось губернатором за поданням повітового поліцейського управління.

Необхідно зазначити, що неспроможність соцьких і десяцьких виконувати різноманітні і складні поліцейські обов'язки, які покладались на них; перетворили їх пізніше в простих розсильних при станових приставах. У 1878 р. у станових приставів з'явилися помічники в особі поліцейських урядників. Вони вводилися в 46 губерніях Росії, причому кількість їх не була

однаковою: в 20 губерніях вона перевищувала 100, в 15 коливалась від 100 до 125, в 9- від 125 до 175 а в Волинській та Подільській губерніях їх було по 200, Надалі кількість урядників було збільшено.

Поліцейські урядники займали середнє становище між становим приставом і соцьким, Урядники, головним чином, займались попередженням та припиненням злочинів, а також провадженням дізнань і кримінальних справ і, в меншій мірі, займались господарчою, сані гарною та іншими видами діяльності, які покладались на інших чинів повітових поліцейських управлінь.

Тимчасові правила 1862 р. зберегли самотійну, окрему від повітової, міську поліцію у всіх губернських та в " деяких визначних" містах, посадах і містечках. В Україні на початку ХХ ст. поліцію мали, крім дев'яти губернських центрів міста, "підвідомчі градоначальствам" (Одеса, Керч, Севастополь, Миколаїв також повітові та безповітові міста: Балта Подільської губернії, Бердичів Київської губернії. Кременчук Полтавської губернії, Ніжин Чернігівської губернії, Бердянськ, Феодосія, Бахчисарай Таврійської губернії.

В усіх вказаних населених пунктах існувати міські поліцейські управління на чолі з поліцмейстерами. Поліцмейстер та його помічник призначалися губернатором (градоначальником). Управлінню були підпорядковані " виконавчі урядовці поліції" (дільничні та міські пристави і їх помічники, а також поліцейські наглядачі) і "нижчі чини" (городові та інші "поліцейські служителі").

Міста поділялися на частини, дільниці та околотки. Частини очолювалися міськими приставами, дільниці - дільничими. Структура поліцейського апарату залежала від розміру міста, чисельності населення. Наприклад, Київ на початку ХХ ст. поділявся, на сім поліцейських дільниць. При поліцейських управліннях в містах перебували пожежні команди на чолі з брандмейстерами. У другій половині ХІХ ст. в Одесі, Києві, Харкові, Миколаєві та Севастополі була заснована кінно-поліцейська варта.

Необхідно зазначити, що у 60-80 роках XIX ст. урядом було вжито заходів із забезпечення поліції надійними кадрами, змінено порядок її комплектування /введений принцип вільного найму по контракт збільшено утримання, підвищено розмір пенсій, встановлені нагорода за вислугу років. Наприклад, утримання поліцмейстера складало 1000-1500 крб. на рік, повітового справника - 1500 крб., міського пристава - 600 крб.,, городского - 150 крб., станового пристава — 600 крб.

У другій половині XIX - на початку XX ст. розвиток апарату загальної поліції характеризувався як послідовним розширенням штатів вже існуючих поліцейських органів, так і створенням нових ланок поліцейського механізму. Так, у 1871 р. в Одесі був, заснований при поліцейському управлінні адресний стіл. Він складався з начальника адресного столу, його помічника та писців

З кінця XIX ст. основним напрямком діяльності поліції була боротьба з виступами робітничого класу. При ньому уряд слав на шлях створення спеціальної фабрично-заводської поліції. Ще у 1880 р підприємцям було дозволено "засновувати" на власний рахунок посади поліцейських на фабриках та заводах. За даними МВС, протягом 17 років, тобто до 1897 р. на кошти підприємців було створено 130 поліцейських посад. Однак розвиток робітничого рух випереджав зростання сил поліції. Врешті - республіканство взяло на себе левову долю витрат по утриманню фабрично-заводської поліції: з 1 лютого 1899 р набув чинності закон "Про посилення поліції в районах промислових закладів", згідно з яким створювалося 160 нових посад поліцейських наглядачів 2320 городових. За міністром внутрішніх справ було збережено право дозволяти капіталістам утримувати поліцейських за власний рахунок

Новостворені поліцейські сили розподілялися таким чином; в першу чергу склад поліції збільшувався в тих фабричних районах, у які під час виступів робітників викликалися війська; у другу - в робітничих районах, де відбувалися страйки і "безладдя, При такому підході у промислове

розвинутих губерніях України на рубежі XIX - XX ст. поліцейський апарат значно посилювався. В 1902 р було видано більше 20 спеціальних актів щодо збільшення складу поліції та покращанню її матеріального становища в Україні. Цими актами також засновувались нові відділення поліції та посади приставів в різних повітах України.

Об'єктом особливої уваги місцевої адміністрації і поліції був селянський рух. Протягом періоду, що розглядається, уряд здійснив цілий ряд заходів по посиленню поліції в сільській місцевості. Зокрема, міністр внутрішніх справ широко використовував надане йому законом від 22 червня 1900р. право затверджувати клопотання приватних осіб про формування за їх кошти поліцейських команд

У другій половині XIX ст. в системі поліцейських установ в Україні виникли спеціалізовані органи кримінального розшуку - сискні відділення. Утвердження капіталізму створювало сприятливий ґрунт для зростання загальнокримінальної злочинності, За даними статистики, кількість злочинів з 1876 по 1889 р. в цілому - по Росії зростала втричі швидше, ніж чисельність населення. При цьому майнові злочини, головним чином крадіжки, складали приблизно 2/3 усіх кримінальних правопорушень. Багато злочинів залишалося безкарними.

Все це вимушувало місцеві власті вживати відповідних організаційних заходів: після того, як почало функціонувати сискне відділення в Петербурзі, в 80-х рр. подібні органи почали утворюватися при канцеляріях градоначальників і обер-поліцмейстерів у деяких великих містах (в тому числі Києві та Одесі) Однак єдиної системи карного розшуку протягом тривалого періоду в країні не було.

У 60 - х роках XIX ст. відбулась серйозна реорганізація жандармського апарату Російської Імперії.. У 1867 р. було прийнято нове Положення про Корпус жандармів". Після цього на місцях були створені губернські жандармські управління (ГЖУ) і жандармські поліцейські управління залізниць (ЖПУЗ).

В Україні у 70 - 90 рр. XIX ст територіальні органи Корпусу жандармів були представлені десятима губернськими жандармським» правліннями і жандармським управлінням м. Одеси.

Однією з важливих функцій жандармерії був загальний нагляд за духом всього населення і за напрямком політичних ідей суспільства з цією діяльністю була тісно пов'язана така функція ГЖУ як політичний розшук, тобто виявлення організацій та окремих осіб "протиурядового напрямку". До 1904 р. ГЖУ відповідали за здійснення негласного політичного нагляду. Важливою функцією жандармів було провадження дізнань в справах про державні злочини. Крім того, жандармерія до 1911 р. була одним із органів контррозвідки.

У 1895 р. в Україні налічувалось п'ять ЖПУЗ: Київське, Кременчуцьке, Одеське, Харківське, і Харківсько - Царицинське. Згідно іакону ЖПУЗ "несли всі обов'язки і користувались всіма правами загальної поліції, беручи участь в охороні зовнішнього порядку і в попередженні порушень громадського порядку благочиния та безпеки у визначених районах по залізницям".

5. Компетенція поліції у другій половині XIX ст.

Одним із завдань поліцейської реформи 60-70 років XIX ст. було звуження компетенції поліції, звільнення її від цілого ряду функцій. Однак поліцейська реформа мала незавершений характер, не внесла в компетенцію поліції ясності та виразності, не усунула плутанину і протиріччя, які були притаманні її дореформеній діяльності. Зберегли свою чинність багато норм Положення про земську поліцію і Наказу її чинам та служителям 1837 р., які визначали коло відань поліції. Компетенція органів поліції була в основному зафіксована в Загальному установленні губернському, Статуті про попередження і припинення злочинів і Статуті кримінального судочинства .

Загальне установлення губернське встановлювало, що предмет відомства поліцейських управлінь і підлеглих їм осіб, зокрема, стосуються "нагляду за виконанням законів, охорони безпеки і справ громадського благоустрою".

Наступні статті Загального установлення конкретизували завдання поліції щодо виконання цієї функції. На неї покладалися такі обов'язки: обнародування указів і постанов уряду, "усілякі об'яви, повідомлення та виклики за наказом начальства", "охорона недоторканності прав і спокійного чинення **обрядів** церкви православної та свободи іновірних, визнаних урядом, сподівань , "охорона громадського спокою, благочиния, добрих правів, порядку і належної властям покірності", "заходи безпеки від злодіїв та розбійників, поїмка їх і знищення їх ватаг. Але й це була лише маленька частина встановлених законом обов'язків поліції.

Одним із важливих напрямків діяльності поліції був нагляд за різними організаціями, товариствами, зібраннями. Ще в Статуті про попередження та припинення злочинів (1845р.) встановлювалась заборона на всі тайні товариства, незалежно від мети їх створення, а також на всі зборища, збори, артілі, які переслідують шкідливу мету". Поліція зобов'язувалась "наглядати, щоб такі громади ніде не засновувались".

Діяльність поліції по нагляду посилилась після видання у 1881 році Положення про заходи до охорони державного порядку і громадського спокою", яке забороняло " всілякі народні громадські та приватні збори" Були також видані два відомчих акта МВС- "Положення про поліцейський нагляд" та секретне "Положення про негласний поліцейський нагляд".

Гласний поліцейський нагляд встановлювався в адміністративному порядку як в місцях адміністративного заслання осіб, так і по місцю їх постійного проживання. Гласний нагляд покладался на загальну поліцію яка мала право входити до квартир піднаглядних у будь-який час здійснювати обшуки, перлюструвати кореспонденцію.

Негласний (секретний) нагляд здійснювався жандармерією та пальною поліцією за "особами сумнівної політичної благонадійності"

З появою в середині XIX ст. у великих містах громадського транспорту були встановлені обов'язки поліції по регулюванню дорожнього руху.

Згідно Статуту кримінального судочинства участь поліцейських и танов у здійсненні провадження попереднього слідства відбувалась у формах:

- 1) дізнання;
- 2) здійснення окремих слідчих дій;

3) виконання окремих доручень слідчого Таким чином, з прийняттям Судових статутів судово-слідчі функції були вилучені з компетенції поліції.

Необхідно зазначити, що після передбаченого реформою звуження компетенції поліцейських установ коло завдань, які нею вирішувались лишалося вельми широким, Слід зважити і на те, що "звільнення" поліції від побічних функцій було багато в чому формальним. Так, згідно із земською реформою безліч господарських функцій передавалася земствам. Але насправді цього не трапилося. По-перше, органи земського самоврядування були поставлені під пильний нагляд поліції. По-друге, земства не мали через апарат поліції. Звільнившись у пореформений період від вирішення, господарчих питань, по суті, поліція зберегла за собою контроль за господарчою діяльністю не тільки громадських органів, але й приватних осіб.

11. Основні напрямки діяльності поліцейсько - жандармського апарату в Україні, у другій половині XIX ст.

В 60 - 70 роки XIX ст. увага поліцейсько - жандармських установ була зосереджена, головним чином, на попередженні та придушенні селянських виступів, які відбувались в силу грабіжницького характеру реформи 1861 року. За приклад може слугувати так звана "чигиринська справа", коли жандармами була викрита в Чигиринському повіті Київської губернії селянська організація "Таємна дружина", куди входило більше тисячі державних селян. У 70 - 80 роках XX ст. основним напрямком діяльності політичної поліції стала боротьба з революційними організаціями народників, і, перш за все, з "Народною волею", методом діяльності якої був терор. Гуртки народовольців діяли в Києві, Харкові. Одесі, Катеринославі та інших українських містах. В результаті здійснених тільки Київським ГЖУ

заходів у 1879 - 1880 рр. за державні злочини було засуджено 70 революціонерів

З кінця XIX ст. дії поліції спрямовувалися на боротьбу з робітничим рухом.

У другій половині XIX ст. царським урядом були здійснені заходи по удосконаленню органів загальної та політичної поліції, пристосування поліцейського механізму до нових соціально економічних та політичних умов. Однак, це не усунуло серйозних недоліків поліцейських установ, необмеженість влади поліції, незадовільне матеріальне забезпечення, низький професійний рівень чинів поліції.